

5. Леонтьев Д.А., Рассказова Е.И. Тест жизнестойкости. Москва: Смысл, 2006.
6. Лепешинский Н.Н. Адаптация опросника «Шкалы психологического благополучия» К. Рифф. Психологический журнал, 2007. №3. С. 43.
7. Личностный потенциал: структура и диагностика / под ред. Д.А. Леонтьева. Москва: Смысл, 2011. 679 с.
8. Мандрикова. Е.Ю. Разработка опросника самоорганизации деятельности (ОСД). Психологическая диагностика. 2010. № 2. С. 87–111
9. Шарай В.Б. Функциональное состояние педагогов в зависимости от форм организации студенческого процесса. Москва: Педагогика, 2003. 483 с.
10. Шевеленкова Т.Д., Фесенко П.П. Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методика исследования). Психол. диагностика. 2005. № 3. С. 95–129.
11. Diner E. Subjective well-being: Three decades of progress. Psychological Bulletin. 1999. P. 276–301
12. Maddi S. The search for meaning / Eds. W.J. Arnold, M.M. Page. Lincoln: University of Nebraska Press, 1971. P. 137–186.
13. Ryan R. M. and Deci E. L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development and well-being. American psychologist, 2000, vol. 55, N 1, P. 68–78.
14. Ryff C. D. Psychological Well-Being. Encyclopedia of Gerontology. 1996. Vol. 2. P. 365–369.

УДК 159.9.072.4

ПРОФЕСІЙНІ САМОЕКСПЕКТАЦІЇ ТА МОТИВАЦІЯ ДОСЯГНЕННЯ СТУДЕНТІВ МУЗИЧНО-ВИКОНАВСЬКИХ СПЕЦІАЛІЗАЦІЙ

Большакова Т.В., заслужений діяч мистецтв України, професор,
декан факультету музичного мистецтва
Харківська державна академія культури

Большакова А.М., д. психол. н., професор,
завідувач кафедри психології
Харківська державна академія культури

У статті досліджено проблему взаємозв'язку мотивації досягнення з професійними самоекспектаціями студентів інструментально-виконавських спеціалізацій. Доведено, що студенти з переважанням мотивації прагнення до успіху за певними суттєвими критеріями значно відрізняються від студентів із переважанням мотивації уникнення невдачі. Вони формують чіткі позитивні уявлення про свою майбутню професію та про себе як професіонала, самостійно обирають конкретні напрями професійного самовдосконалення та самореалізації, більш активні та ініціативні у навчанні.

Ключові слова: професійні самоекспектації, професійна затребуваність, мотивація досягнення, вища музична освіта, студенти.

Большакова Т.В., Большакова А.Н. ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ САМОЕКСПЕКТАЦИИ И МОТИВАЦИЯ ДОСТИЖЕНИЯ СТУДЕНТОВ МУЗЫКАЛЬНО-ИСПОЛНИТЕЛЬСКИХ СПЕЦИАЛИЗАЦИЙ

В статье рассмотрена проблема взаимосвязи мотивации достижения с профессиональными самоэкспектациями студентов инструментально-исполнительских специализаций. Доказано, что студенты с преобладанием мотивации стремления к успеху по ряду значимых критериев отличаются от студентов с преобладанием мотивации избегания неудачи. Они формируют четкие позитивные представления о будущей профессии и о себе как профессионале, самостоятельно выбирают конкретные направления профессионального самосовершенствования и самореализации, более активны и инициативны в обучении.

Ключевые слова: профессиональные самоэкспектации, профессиональная востребованность, мотивация достижения, высшее музыкальное образование, студенты.

Bolshakova T.V., Bolshakova A.M. PROFESSIONAL SELF-EXPECTATION AND ACHIEVEMENT MOTIVATION OF STUDENTS OF INSTRUMENTAL-PERFORMING SPECIALIZATIONS

The article is devoted to the problems of intercorrelation between achievement motivation and professional self-expectation of students of instrumental-performing specializations.

David C. McClelland identified motivation of achievement as desire to achieve success in the different types of activity. In a structure to motivation of achievement two motives were distinguished: motive to success and motive of avoidance of failure.

The diagnostics of achievement motivation was carried out on the basis of Motivation Test by H. Heckhausen. The diagnostics of professional self-expectation was carried out on the basis of the "Professional

Attachment Inventory”, which allowed to study the eight components of professional attachment: “satisfaction by realization of professional potential”, “belonging to the professional community”, “experiencing of professional attachment”, “professional competence”, “professional authority”, “estimation of results of professional activity”, “attitudes of other people”, “self-attitude”.

In the course of statistical treatment of the results, an analysis of correlation between achievement motivation and professional self-expectation was carried out.

The students motivated to the success differ from students motivated to the failure avoid. Success motivated students of instrumental-performing specializations are more realistic positive in professional realizing and self-determining, more active and initiative in the class and individual studying. It was discovered, that students aspiring to success, in a greater degree find out such components of positive professional self-expectation: pleasure in professional self-realization; a confidence in own ability successfully to use the professional knowledge, abilities and skills; confidence in professional competence and success; positive estimation of maintenance and result of the professional activity, confidence in the achievement of successes and confession; convinced of positive relation of surrounding.

Key words: *professional self- expectation, professional attachment, achievement motivation, higher musical education, students.*

Постановка проблеми. Національна система вищої музичної освіти за сучасних умов зазнає суттєвого реформування, що стосуються змісту та форм надання освітніх послуг. Із метою оптимізації освітнього процесу в музичних ЗВО впроваджуються сучасні педагогічні, інформаційні, управлінські та ін. технології, які, на жаль, далеко не завжди дають очікуваний результат, оскільки, окрім правильної, методологічно обґрунтованої організації процесу, необхідною умовою успішності навчання студентів є певні особистісні особливості, що визначають високий ступінь і якість освітньої активності. Успішність навчання зумовлюється багатьма факторами, одним із яких є система експектацій – очікувань людей стосовно свого соціального успіху, перспектив професійного та особистісного розвитку, самопочуття та ін. Важливим складником самоекспектації, що впливають на успішність навчання, є очікування щодо перспектив майбутньої професійної самореалізації. Песимістичні самоекспектації негативно впливають на успішність навчання та майбутню кар’єру – студенти, що не вірять в можливість успішної професійної самореалізації, не бажають витратити зусиль, оскільки вважають це марним. Недостатня активність у навчанні призводить до професійної непридатності, в якій студенти переконуються, наприклад, під час виробничої практики. Свідомі чи несвідомі переконання у власній некомпетентності підтверджують та підсилюють песимістичні експектації та небажання навчатися. Розв’язання проблеми ефективності впровадження освітніх реформ у діяльність музичних ЗВО потребує вивчення впливу самоекспектацій студентів музично-виконавських спеціалізацій на особистісні фактори успішності навчання, насамперед на мотивацію діяльності щодо отримання вищої музичної освіти.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Мотивація професійного навчання є багатокомпонентним утворенням і має свою структуру. Одним із найбільш загальних мотивів, що входять у структуру мотивації особистості, є мотив досягнення.

Уперше цей вид мотиву був виділений у класифікації Г. Мюррея, що визначив його як стійку потребу в досягненні результатів у роботі. Пізніше в межах теорії мотивації досягнення, розробленої Д. Макклелландом, Д. Аткинсоном, Х. Хекхаузеном та ін., мотив досягнення став визначатися як стійка потреба домагатися успіху в різноманітних видах діяльності, у будь-якій ситуації, поза залежністю від її змісту [1; 5].

У структурі мотивації досягнення було виділено два мотиви, зокрема прагнення до успіху й уникнення невдачі. У більшості досліджень, проведених у напрямі теорії мотивації досягнення було показано, що в тієї ж людини мотивація до успіху, як правило, співіснує з мотивацією уникнення невдачі, але зі стійкою перевагою однієї мотиваційної спрямованості над іншою. Отже, переважання типу спрямованості мотиву традиційно розглядається як індивідуальні розбіжності з мотивації досягнення [5].

У межах теорії мотивації досягнення було проведено низку досліджень, результати яких показали, що поведінка людей, орієнтованих переважно на досягнення успіху й уникнення невдачі, має значні розбіжності [1; 5]. Досліджувані, мотивовані на досягнення успіху, ставлять перед собою ціль, що можна однозначно оцінити як успіх, активно виявляють прагнення домогтися досягнення цієї цілі і вірять в успіх діяльності (очікують його). Для них характерним є також реалістичне урахування не тільки актуальних, але і майбутніх умов діяльності, подане у вигляді більш розроблених планів або більш розгорнутих у майбутньому часових перспектив [5]. Досліджувані з мо-

тивацією на успіх формують більш складні плани дій з вирішення проблем (висувають більше інструментальних підцілей і приймають менше «безцільних» рішень) [1].

У досліджуваних із яскраво вираженою мотивацією уникнення невдачі вираженою ціллю діяльності є запобігання провалів, вони виявляють непевність у собі і не вірять в успіх своїх починань [1; 5].

Прагнення досягти успіху виявляється в ініціативній поведінці, прагненні до змагання і виправданого ризику. У разі переважання тенденції уникнення неуспіху люди ухиляються від діяльності, пов'язаної з ризиком, необхідністю виявляти ініціативу і брати на себе відповідальність, вибирають лінію поведінки, що призводить до мінімуму можливості невдачі, отже, нанесення збитку самооцінці.

Переважає тієї або іншої мотиваційної тенденції завжди пов'язане з розбіжностями у виборі ступеня складності цілей діяльності [1; 5]. У переважній мотивації досягнення успіху люди надають перевагу завданням середньої або злегка підвищеної складності, тобто демонструють адекватний або помірковано високий рівень домагань, що, як відомо, сприяє досягненню більшого успіху в діяльності Крім того, рівень домагань у цьому разі більш динамічний і коректується з урахуванням результатів виконання завдань [5].

Люди з переважною мотивацією уникнення невдачі в особливостях цілепокладання діляться на дві підгрупи: ті, хто обирають найбільш легкі, і ті, хто обирає найбільш важкі завдання, що не відповідають реальним можливостям [5]. Нереалістично високий рівень домагань представників другої підгрупи пояснюється дією захисних механізмів, оскільки неуспіх під час вибору завдань високого ступеня складності хоча і дуже ймовірний, але не такий травматичний для самооцінки (не настільки сильно компрометує особистість). При цьому як низький, так і нереалістично високий рівень домагань не дозволяють досягти значимих цілей, оскільки в першому випадку людина цих цілей не ставить, а в другому – невдача під час рішення занадто складних завдань є неминучою.

У дослідженні впливу мотивації досягнення успіху й уникнення невдачі на регуляцію діяльності [3] також були показані розбіжності в поведінці досліджуваних із різною спрямованістю мотиву. Так, було доведено, що якщо мотивація уникнення невдачі переважає, то за умов будь-якого рівня регуляції результативність діяльності буде низькою, тому що стратегія випробуваного націлена не на досягнення ви-

сокого успіху, а лише на уникнення грубих помилок. За умов високого ж рівня регуляції діяльності обов'язковою умовою успіху є переважання мотивації досягнення над уникненням [3].

У низці досліджень [1; 5] було показано, що складником мотивації досягнення є сприйняття власної відповідальності, а спрямованість мотиву тісно пов'язана з особливостями інтерпретації причин результатів поведінки – каузальною атрибуцією успіху і невдачі [1; 5].

При цьому для мотивації досягнення успіху характерним є прагнення проявити максимально високий ступінь власних зусиль і застосувати свої здібності, внаслідок чого успіх розглядається як результат власних зусиль із реалізації діяльності, переживається більш інтенсивно [5]. Для мотивації ж уникнення невдачі більш характерно приписування успіху зовнішнім чинникам (наприклад, везінню або легкості завдання). У разі ж неуспіху люди з переважною мотивацією уникнення невдачі у набагато більшому ступені схильні пояснювати провал недостатністю своїх здібностей і умінь, а люди з мотивацією досягнення успіху – випадком і недостатнім зусиллям [5].

Дослідження мотивації досягнення також довели, що розбіжності поведінки досліджуваних із різноспрямованими мотиваційними тенденціями виявляються не тільки в експериментальних умовах, але й у ситуаціях, пов'язаних із прийняттям таких повсякденних і життєво важливих рішень, як, наприклад, вибір професії [5]. Для тих, у кого домінувальною є мотивація на успіх, більш характерним є реалістичне урахування умов діяльності в широкому контексті: професійні претензії більш адекватні, вони спроможні більш реалістично оцінювати свої можливості, успіхи і невдачі і вибирають галузь професійної діяльності (відповідно до здібностей і схильностей). Мотивація уникнення невдачі досить часто супроводжується неадекватним професійним самовизначенням, оскільки пов'язана з обиранням або занадто легких, або занадто складних видів діяльності [5].

Отже, численні дослідження мотивації досягнення показали досить великі індивідуальні розбіжності людей із домінуванням різноспрямованих мотиваційних тенденцій, але питання взаємозв'язку мотивації досягнення з системою самоставлення у професійній сфері, зокрема у студентів музично-виконавських спеціалізацій, досі залишається нерозкритим.

Постановка завдання. Метою цього дослідження було вивчення особливостей професійних самоекспектацій у студен-

тів музично-виконавських спеціальностей із домінуванням різноспрямованих тенденцій у мотивації досягнення – прагнення до успіху та орієнтації на уникнення невдачі.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні взяли участь 147 студентів музично-виконавських спеціальностей факультету музичного мистецтва віком від 18 до 21 року.

Вимір двох мотиваційних тенденцій – прагнення до успіху (надії на успіх) і уникнення невдачі (страху невдачі) – у цьому дослідженні проводилося за допомогою проективної методики – тесту тематичної апперцепції Х. Хекхаузена. У процесі роботи з методикою досліджувани отримували завдання скласти розповідь за шістьма продемонстрованими картинками відповідно до чотирьох запропонованих запитань [2].

У процесі створення методики Х. Хекхаузен для оцінки розповідей досліджуваних відібрав низку ключових категорій в обох мотиваційних тенденціях. Відповідно до цих категорій змісту, підраховуються показники для надії на успіх (далі – НУ) або побоювання невдачі (далі – ПН) [2]. До категорій надії на успіх належать: 1) потреба досягнення успіху (далі – П) – зазначається, якщо хтось у розповіді встановлює для себе позитивно сформульовану ціль і прагне досягнути її; 2) інструментальна діяльність, спрямована на досягнення цілі (далі – І); 3) очікування успіху (далі – Оу); 4) похвала як результат високого досягнення (далі – У); 5) позитивний емоційний стан, пов'язаний із роботою, досягненням, успіхом у здійсненні поставленої цілі (С+); 6) тема успіху (далі – Ту) як додаткова ваго-

ва категорія враховується тільки тоді, коли тема успіху домінує в змісті розповіді.

У результаті застосування тесту Хекхаузена студентів-музикантів було розподілено на три групи: у першу увійшли досліджувані з переважною мотивацією прагнення до успіху, у другу – із переважною мотивацією уникнення невдачі, у третю – ті студенти, в яких було визначено відсутність домінуючої мотиваційної тенденції.

На наступному етапі дослідження було проведено діагностику професійних самоекспектацій студентів за допомогою опитувальника «Професійна затребуваність особистості» (О. Харитоновна, Б. Ясько) [4]. Професійну затребуваність автори методики визначають як «багаторівневу, ієрархічно побудовану, пов'язану з іншими психологічними утвореннями (активність, смисл, цінність, зовнішнє середовище, спілкування, професійна діяльність та ін.), мегасистему суб'єктивних ставлень особистості до себе як до «значущого для інших» професіонала» [4, с. 45]. Слід зазначити, що студенти музично-виконавських спеціальностей під час навчання у ЗВО вже активно залучаються до професійної діяльності (виступи під час академконцертів, іспитів, звітних та інших концертних заходів), але при цьому залишаються майбутніми (потенційними) фахівцями. Отже, діагностика професійної затребуваності як суб'єктивних уявлень студентів-музикантів про себе як фахівців є, з одного боку, своєчасною, а з іншого – дозволяє визначити саме самоекспектації у професійній сфері.

Оцінки професійних самоекспектацій студентів музично-виконавських спеці-

Таблиця 1

Описова статистика та статеві розбіжності оцінок професійних самоекспектацій студентів музично-виконавських спеціалізацій

Шкали опитувальника «Професійна затребуваність особистості»	Нормативні дані [4]		Оцінки досліджуваних (середні значення)		
	Чоловіки	Жінки	Юнаки	Дівчата	Загалом
Задоволеність реалізацією професійного потенціалу	23,99	23,71	23,86*	22,17	23,16
Приналежність до професійного товариства	26,01	25,25	27,3*	25,77	26,32
Переживання професійної затребуваності	26,15	26,05	25,18**	24,08	24,66
Професійна компетентність	23,65	23,56	23,31***	20,49	21,94
Професійний авторитет	22,92	22,91	22,66**	21,7	22,21
Оцінка результатів професійної діяльності	27,55	25,90	27,29**	26,85	25,09
Ставлення інших	27,12	26,90	26,91**	26,46	26,62
Самоставлення	23,03	22,23	23,36**	23,43	23,4
Загальний рівень професійної затребуваності	134,93	132,25	134,17*	127,21	131,64

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – відсутність значущих розбіжностей; *** – $p < 0,001$.

алізацій (результати за опитувальником «Професійна затребуваність особистості» та дані щодо статистичної значущості ставих розбіжностей) наведено у табл. 1.

Результати, наведені у табл. 1, показують, що оцінки професійної затребуваності досліджуваних студентів музично-виконавських спеціальностей за більшістю шкал є подібними нормативним даним, отриманим за методикою її розробниками [4]. На рівні тенденцій, які неможливо перевірити у цьому дослідженні, слід зазначити, що студенти-музиканти чоловічої статі (порівняно з вибіркою стандартизації Опитувальника професійної затребуваності) притаманні більш високі оцінки професійної приналежності, менш високий рівень оцінок переживання професійної затребуваності. Для студентів-дівчат (порівняно з жінками вибірки стандартизації) властиві нижчі оцінки переживання професійної затребуваності; менш високі оцінки за шкалою «професійна компетентність», нижчі оцінки професійного авторитету, менш високі оцінки загального рівня професійної затребуваності.

Порівняльний аналіз оцінок професійної затребуваності в юнаків та дівчат дозволив виявити певні статистично значущі розбіжності за ознакою статі (див. табл. 1). Було встановлено, що юнакам (порівняно з дівчатами) властиве більш позитивне сприйняття себе як значущих та компетентних професіоналів в обраній сфері (вищі оцінки за шкалами «загальний рівень професійної затребуваності», «задоволеність реалізацією професійного потенціалу», «прина-

лежність до професійного співтовариства» «професійна компетентність»).

Оцінки особливостей професійних самоекспектацій у студентів музично-виконавських спеціальностей із домінуванням різноспрямованих тенденцій у мотивації досягнення наведено у табл. 2.

Результати статистичного аналізу даних, наведені у табл. 2, показали наявність статистично значущих розбіжностей за оцінками професійних самоекспектацій у студентів-музикантів із домінуванням прагнення до успіху та орієнтації на уникнення невдачі.

З'ясувалося, що досліджувані, яким у мотивації досягнення притаманне домінування прагнення до складних, привабливих цілей, які можна однозначно оцінити як успіх, більшою мірою виявляють такі компоненти позитивного самостварення у професійній сфері (див табл. 2):

- задоволення професійною самореалізацією (вищі оцінки за шкалою «задоволеність реалізацією професійного потенціалу»);
- упевненість у власній здатності успішно використовувати набуті професійні знання, уміння та навички (вищі оцінки за шкалою «переживання професійної затребуваності»);
- упевненість у власній професійній компетентності та успішності (вищі оцінки за шкалою «професійна компетентність»);
- усвідомлення себе значущими фахівцями, які заслуговують на повагу (вищі оцінки за шкалою «професійний авторитет»);
- позитивна оцінка змісту та результату своєї професійної діяльності, впевненість у досягненні успіхів та визнання (вищі оцін-

Таблиця 2

Професійні самоекспектації студентів музично-виконавських спеціалізацій із домінуванням прагнення до успіху та орієнтації на уникнення невдач

Шкали опитувальника «Професійна затребуваність особистості»	Оцінки самоекспектацій у групах із різними домінуючими мотивами		t
	Прагнення до успіху	Уникнення невдачі	
Задоволеність реалізацією професійного потенціалу	24,78	22,91	1,964*
Приналежність до професійного товариства	26,42	25,94	1,007**
Переживання професійної затребуваності	26,15	26,05	1,943*
Професійна компетентність	24,78	20,92	2,923***
Професійний авторитет	22,84	22,9	1,175**
Оцінка результатів професійної діяльності	28,71	25,44	1,978*
Ставлення інших	27,68	25,43	1,956*
Самостварення	23,97	22,12	1,948*
Загальний рівень професійної затребуваності	137,69	128,74	1,989*

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – відсутність значущих розбіжностей; *** – $p < 0,001$.

ки за шкалою «оцінка результатів професійної діяльності»);

- переконання у позитивному ставленні оточення (оцінки за шкалою «ставлення інших») та позитивна самооцінка (оцінки за шкалою «самоставлення»).

Студенти музично-виконавських спеціалізацій, які під час формулювання мети діяльності орієнтуються переважно на гарантоване запобігання невдачі та обирають непривабливі, нескладні цілі, більш схильні до самоекспектацій щодо себе як до майбутніх професіоналів із такими особливостями (табл. 2):

- незадоволення мірою реалізації професійного потенціалу, переживання власної некомпетентності, негативна оцінка набутого професійного досвіду та досягнутих результатів в оволодінні професійними знаннями, уміннями, навичками (нижчі оцінки осіб із домінуванням уникнення невдачі за шкалою «задоволеність реалізацією професійного потенціалу»);

- негативна професійна самооцінка, переживання непотрібності результатів праці за спеціальністю та неможливості професійної самореалізації в обраній сфері (нижчі оцінки за шкалою «переживання професійної затребуваності»);

- сумніви щодо власної професійної компетентності та придатності, невпевненість у належному володінні засобами діяльності (нижчі оцінки за шкалою «професійна компетентність»);

- переживання власної незначущості для колег, негативна професійна самооцінка та очікування негативних оцінок і відсутності поваги до себе з боку оточення (нижчі оцінки за шкалою «професійний авторитет»);

- знецінення як результатів власної професійної діяльності, так і її самої, сумніви у здатності успішно виконувати професійні обов'язки (нижчі оцінки за шкалою «оцінка результатів професійної діяльності»);

- незадоволення ставленням оточення, рівнем їх поваги до себе як до професіонала (нижчі оцінки за шкалою «ставлення інших»);

- відсутність відчуття власної гідності та самоповаги в професійній сфері, сумніви у здатності займатися суспільно значущою та корисною трудовою діяльністю (нижчі оцінки за шкалою «самоставлення»).

Висновки з проведеного дослідження.

Отримані результати дозволили дійти висновку про наявність значущого взаємозв'язку зв'язку між самоекспектаціями у професійній сфері та мотивацією досягнення студентів музично-виконавських спеціалізацій.

Для студентів із високим рівнем умотивованості на досягнення значущих складних цілей, енергійності та активності в оволодінні професією під час навчання у ЗВО притаманна більш позитивна система очікувань до себе (як до майбутніх фахівців музично-виконавської галузі).

Для студентів із домінуванням мотиваційної тенденції на уникнення невдач притаманне негативне ставлення до себе як до майбутніх професіоналів із такими особливостями сприйняття досягнень у професійній сфері і ставлення до себе як до фахівців: незадоволення реалізацією професійного потенціалу, недиференційована приналежність до професійного співтовариства, переживання професійної незатребуваності та некомпетентності, незадовільна оцінка досягнутого авторитету та результатів професійної діяльності, очікування негативного ставлення оточення та негативне самоставлення.

Перспективи подальших досліджень мають полягати у вивченні причинно-наслідкових взаємозв'язків між мотивацією досягнення та самоекспектаціями у професійній сфері студентів музично-виконавських спеціалізацій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васильев И.А., Магомет-Эминов М.И. Мотивация и контроль над действием. Москва: Изд-во МГУ, 1991. 144 с.
2. Собчик Л.Н. Мотивационный тест Хекхаузена. Практическое руководство. Санкт-Петербург: Речь, 2002. 16 с.
3. Степанский В.И. Влияние мотивации достижения успеха и избегания неудачи на регуляцию деятельности. Вопросы психологи. 1981. № 6. С. 59–74.
4. Харитоновна Е.В., Ясько Б.Л. Опросник «Профессиональная востребованность личности» (ПВЛ). Практична психологія та соціальна робота. 2010. № 7. С. 45–57.
5. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. Санкт-Петербург: Питер; Москва: Смысл, 2003. 860 с.